

Лаврут О.О.

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ШКОЛА В УРСР ВІД СЕРЕДИНИ 1940-Х ДО КІНЦЯ 1980-Х РР.: СУЧАСНА ЛИТОВСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Звернення до сучасної литовської історіографічної спадщини обумовлене, з одного боку, європейським вибором України, з іншого, вивченням здобутків її, оскільки країна також перебувала у складі колишнього СРСР. Це буде корисним теоретично у процесі вивчення сучасної історії і культури, а прикладний аспект – розробки спецкурсів для здобувачів освіти, та розширення міжнародних контактів.

У роботі доведено, що історіографія є досить різновекторна. Автори приділяли увагу вивченню становлення радянської держави як такої: від її витоків до сьогодення. Вони наголошували на її авторитарно-тоталітарному характері, що обумовлювалося встановленням комуністичного режиму з усіма йому притаманними рисами. Номенклатура із очільниками комуністичної партії вибудовували шляхи до глибшого вкорінення своєї влади у підневолених народів, яким дали статус «республіка». Проте і у них були очільники, які намагалися продемонструвати самобутність її, хоча і в радянському варіанті. Автори справедливо наголошують на непослідовності та суперечностях епохи «відлиги». З одного боку, це мало позитивні наслідки, які виявлялися у реабілітації жертв політичних репресій, намагання здійснити косметичний ремонт системи. З іншого – активізувалась діяльність консерваторів, які не бажали будь-яких змін. Дослідники охарактеризували на цьому тлі діяльність молодого покоління, якому важко було залишатися осторонь. «Шістдесятники» і дисиденти – ще одна тема, яка зацікавила науковців. Вони обстоювали різні ідеї, серед яких залишалися погляди й на культуру в УРСР.

Складовою залишалася шкільна освіта, яка покликана була виконувати певні функції. Через цю ланку освіти відбувалося формування нового типу людини – «радянської». Для неї було характерним відмова від власного світогляду і переконань, які могли не піддаватися державній пропаганді та маніпуляції, участь у «комуністичному будівництві». Дослідники засуджують русифікаторську політику, яка відбувалася цілеспрямовано у закладах освіти. Її механізмами було ідеологічне, навчально-методичне і кадрове наповнення. Тобто, литовська історіографія зазначеної проблематики є вагомим у її дослідженні. Але їй не вистачає фактажу, більше присутня аналітика.

Ключові слова: дослідження, литовські науковці, радянське суспільство, культура, світогляд, школа.

Постановка проблеми. Дослідження є цілісним, коли автор вивчає історіографічну та джерельну спадщину. Важливо приділити увагу роботам авторів, які вивчали різні її аспекти. Питання розвитку школи в Українській РСР другої половини 1940–1980-х рр. цікавили багатьох дослідників. Звернення до робіт литовських дослідників обумовлюється не лише спільною історією, зокрема ХХ ст., а й розумінням європейського вибору країни, що стане у пригоді й сучасній історичній науці України. Реалізація демократичних цінностей сприяє потужному розвитку людського та інтелектуального потенціалу, що є запорукою успішності країни.

Історіографія питання є досить багатогранною [1]. Умовно її можна поділити за географіч-

ним, проблемним, авторським принципом. Якщо взяти зарубіжну україніку, то автори цілком негативно оцінювали період перебування УРСР у складі СРСР [2]. Їм бракувало фактичних даних через віддаленість від подій та явищ, що відбувалися, відсутністю можливості працювати з архівними даними, проте споглядаючи на відстані, вони намагалися критично оцінювати ситуації та явища [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Американська та європейська соціологія аналізувала імперські амбіції СРСР, діяльність партійних та громадських діячів, характеризувала окремі тенденції у радянському соціумі, зокрема дисидентський рух, діяльність якого відіграла неабияку роль у руйнуванні радянської імперії [4; 5].

Дослідники розглядали УРСР як безумовну складову СРСР. Останню вони інтерпретували імперією і процеси, які відбувалися – відповідними амбіціями. Вони вважають, що в СРСР республіки існували за етнічно-мовним національним принципом, яку поділяв Йосип Сталін. Такій державі притаманна зовнішня і внутрішня напруженість. Радянський соціум розвивався за тоталітарно-суспільною моделлю, що відрізняло його докорінно від західно-європейських та американського суспільства, яке взяло переваги і досягнення інформаційного для власного розвитку. Спадщина радянської імперії створила підґрунтя для боротьби за національні держави [6].

Діна Зіссерман-Бродська приділила увагу національному питанню в СРСР, де повсякчас підкреслювали врахування особливостей різних республік, проте його невирішеність фатально вплинуло на розпад Союзу та постання на його теренах самостійних держав. Вагому роль при цьому відіграв дисидентський рух, що демонстрував громадську думку населення. Він був обурений і не сприймав політику центру щодо етносів, які мешкали у країні. Формальним підґрунтям його діяльності стали державні та міжнародні нормативно-правові акти, які покликані були легітимізувати його діяльність і боротьбу за незалежність і культуру. Авторка зазначає, що й насьогодні викликом для внутрішньої і зовнішньої політики є державний менеджмент, який впливає не лише на субрегіональну, а й світову безпеку [7].

Запропонованій проблемі приділяли увагу різні дослідники [8, с. 171–182]. Вони вивчали особливості формування та розвитку радянського суспільства, виділяючи його механізми та складові [9, с. 22–30]. Автори справедливо наголошували на його авторитарно-тоталітарній сутності [10, с. 94–97]. Саме це обумовлювало розвиток різних галузей соціального життя. Серед важливих складових залишалася освіта, зокрема її шкільна ланка, де відбувалося формування «радянської людини» [11, с. 357–371].

Постановка завдання. Варто звернути увагу й на спадок дослідників, держави яких перебували у складі колишнього СРСР. Це стосується сьогоденної Литовської республіки, яка була найпершою республікою, котра вийшла з-під імперії і успішно розвивається, досвід якої переймає й Україна, і у освітній сфері також. Тому, метою нашого дослідження є вивчення сучасної литовської історіографічної спадщини про тенденції розвитку української школи від другої половини 1940-х до кінця 1980-х рр. Реалізувати її доцільно

шляхом виконання таких завдань: характеристики надбань дослідників з історії радянського суспільства; з'ясування основних тематик з освітньої сфери; аналіз праць, які стосуються безпосередньо діяльності шкіл в УРСР у зазначений період та перспектив подальших пошуків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідники звертають увагу на важливості переосмислення та перепрочитання радянських образів та вцілому радянської дійсності [12]. Вони розуміють важливість історіографічних надбань і традицій, водночас і професійну діяльність на майбутнє, що полягає у подоланні комуністичного минулого і вибудовування нових шляхів розвитку: нової методології, нових тем, нових облич. Серед таких істориків виокремлюємо Анріку Смсонуівичус [13, с. 94–102], Вольфганга Кіттлера [14, с. 112–139], Олександра Мильникова [15, с. 103–115].

На переконання Альфредаса Бумблауска – відомого історика Литви, переважно фахівця з Великого князівства Литовського та історії цивілізацій, велика російська культура – міф, створений Сталіним, а представники інших народів і культур були майже знищені тоталітарною машиною, тому годі й думати про звичний процес розвитку народу у такій країні [16]. Альфредас Бумблауска та Неріус Шепетіс у роботі «Радянська історіографія Литви: теоретичний та ідеологічний контексти» акцентують на необхідності свідомо і критично оцінювати радянську спадщину, дещо залишаючи, а від чогого відмовляючись [17].

Автори розглядали питання взаємодії московського центру із радянськими республіками. І, хоча СРСР здавався монолітною державою, союзні республіки намагалися наводити лад у власній «вотчині», шукаючи підтримку партійно-радянської номенклатури. Натомість наукова, педагогічна і творча інтелігенція залишалися опозиційними до влади і не сприймали так відкрито і наївно її гасла і кроки до будівництва «світлого майбутнього» [18].

Як зазначають дослідники, для радянських республік певним політичним полегшенням стала доба М. Хрущова: його заходи, спрямовані на реабілітацію та децентралізацію в управлінні, чим вони і скористалися. У республіках з'явилися свої «червоні кардинали», які прагнули вирішувати власні питання самостійно від Москви. Це призвело до активізації консервативних кіл СРСР та колишніх республік до перегляду поглядів на користь неосталіністів, які вважали небезпеч-

ним діяльність «націоналістів» у республіках та у країнах Центрально-Східної Європи – «радянського табору», хвилювання у яких насторожувало радянську верхівку, особливо після подій в Угорщині 1956 р. Головними фігурами при цьому були член президії та ідеолог Кремля Михайло Суслов, голова Комітету державної безпеки (КДБ) Олександр Шелепін та його помічник голови відділу союзних республік Володимир Семичастний. Вони несли головну відповідальність за кардинальні зміни керівництва в республіках, включаючи «скальпування» багатьох перших секретарів, які підтримували М. Хрущова. Комітет партійного контролю використовувався як інструмент для проведення очищення адміністративного апарату, у тому числі і у республіках. Він виступав не лише як орган, відповідальний за затвердження кадрових змін, а й bastion російського націоналізму та антипатії до неросійських національних рухів на периферії. Саме із грудня 1958 р. по травень 1961 р. прихильники неосталінізму почали чистки у союзних республіках, що негативно вплинуло пізніше на політичну долю самого М. Хрущова, оскільки його соратників витіснено з партії, та й сам він власною діяльністю й експериментами відштовхував своїх прихильників. Позитивним наслідком «відлиги» стало вихід на політичну арену молодого покоління, яке презентувало себе як поборника титульної нації, мови та культури, користуючись більшим авторитетом, ніж будь-коли з періоду коренізації 1920-х рр. [19, с. 19–51].

Саулос Грибкаускас та Лі Бенніх-Бйоркман характеризують процес територіального творення України XX ст.: утворення СРСР і у його складі УСРР, потім УРСР, входження до неї у післявоєнний період західноукраїнських земель і ті трансформації, які відбувалися на її терені. Акцентується на потужному процесі поглинання московського центру України, вип'ячувану фальшиву турботу Кремля, який висмоктував українські ресурси: матеріальні, людські, духовні, що своєю чергою призвело до розуміння української сторони використання її потенціалу для чужих потреб і як результат – втрата ласки Москви. Опозицією до цього стала інтелігенція, яка почасти не розуміла союзна і республіканську номенклатуру. Вагоме місце у процесі розвитку української ідентичності відіграла інтелігенція, яка не завжди була виконавицею волі правлячої еліти та по-різному сприймали ідеологічні наративи. Особливу увагу приділено діяльності творчої молоді у Києві та Львові, зокрема «Клубу творчої молоді». Оскільки Львів залишався прикор-

донним містом, то для населення і інтелігенції зокрема, важливим було спілкування із польським середовищем та процесами, які відбувалися у сусідній державі [20].

Існують дослідження й дещо вужчого спрямування. Доробок Регіни Норкевичене є власне таким. Вона аналізує еволюцію літературної освіти в середній школі Литовської РСР в другій половині XX ст., особливості вирішення цього питання не лише у школах радянського періоду, а й сучасності, приділяючи наступності різним ланкам, зокрема, середньої та вищої школи. Вона виділяє спільні риси освіти і у інших колишніх союзних республіках [21, с. 245–252].

У роботах литовських авторів можна провести паралелі з українською школою радянського періоду, простеживши спільні риси тотальної радянзації та боротьби з інакомисленням. Ванда Кашаускене представляє таких дослідників. Вона наголошує на тому, що у колишніх радянських республіках навчання мало ідеологічне спрямування, яке формувало негативне або спотворене і перекручене ставлення учнівства до минулого народу, викорінюючи історичні корені, формуючи деформований світогляд. Виховання мало акумулювати в себе риси радянської ментальності. Влада не лише духовно здійснювала тиск на дітей, батьків та учителів, а й традиційно, по-класовому, намагалася сформувати їх контингент. Цьому супротивилися деякі педагоги. Радянська держава здійснювала запровадження загальної обов'язкової початкової та семирічної освіти школярів, підготовку педагогів, які змушені довгий час працювати в умовах духовного примусу. Школа стала центром уваги комуністичних і репресивних структур, які мали на меті сформувати власні комуністично-партійні цінності та спосіб життя. Ще одним шляхом цього стало вироблення та запровадження навчальних програм із різних предметів, введення нових – історії СРСР, Конституції СРСР, російської мови тощо. Відбувався наступ на соціогуманітаристику, яка не відповідала концепту радянської школи. У закладах освіти відбувалося зросійщення [22].

Арунас Стрейкус вивчає культурні політики радянського режиму, зосереджує увагу на процесах цензури як результату різних інститутів ідеологічного контролю, які не лише співпрацювали, один з одним, але й конкурували і конфліктували між собою. Цензура не завжди діяла раціонально, вона часто не могла вплинути на поведінку осіб та мотиви їх поведінки, що визначалося різним

досвідом, освітою, естетичними та світоглядними орієнтаціями [23].

Дмитро Павличко, голова Товариства української мови імені Тараса Шевченка, один із організаторів Народного Руху України, Демократичної партії України, у 1991 р. опублікував вірш, присвячений національному пробудженню у Литві, де він жалкує, що вона йому не є рідною і він залишається рабом на своїй батьківщині. «Хотів би вмитися в піснях твоєї волі і здерти рабства леп, що тисне на протез». Автор просить дати йому крихту здоров'я аби дожити до того часу, коли Україна стане вільною [24, с. 1]. Поет і громадський діяч акцентує на сміливості литовців, тому варто дійсно звернути увагу на їх досвід: боротьби за незалежність, культуру, мову, вієлому – потенціал.

Висновки. Вивчивши історіографію литовських дослідників обраної проблематики, можна відзначити про їх внесок у науковий доробок. Вони демонструють досить критичне ставлення до радянського минулого. Цей час творення нового світогляду і нової людини, до чого долучилися усі державні механізми, у тому числі і школа. Історики приділили увагу умовам розвитку цієї сфери та її складовим, відзначивши про ретельне продумування кроків до реалізації політики у цій галузі. Відзначимо дещо узагальнену характеристику школи в УРСР середини 1940–1980-х рр., що виявляється у відсутності фактичних даних. Проте аналітика є безперечною. Перспективою дослідження може бути вивчення історіографічної спадщини обраної проблематики істориками інших країн Балтії.

Список літератури:

1. Лаврут О.О. Радянська школа у другій половині ХХ ст.: вимір України. Слов'янськ : Друкарський двір, 2020. 532 с.
2. Tiutko E. Atlas of Ukrainian History. Chicago : Ukrainian Federal Credit Union Chicago, 1995. 152 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/9834-tiutko-e-atlas-of-ukrainian-history/> (дата звернення: 20.01.2023).
3. Dyczok M. Ukraine: Movement without Change. Change without Movement. Amsterdam : Harwood Academic Publishers, 2000. 164 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/12239-dyczok-m-ukraine-movement-without-change-change-with-out-movement/> (дата звернення: 22.01.2023).
4. Theodore R. Weeks. Russification / Sovietization. URL: http://ieg-ego.eu/en/threads/models-and-stereotypes/russification-sovietization/theodore-r-weeks-russification-sovietization/?searchterm=None&set_language=en (дата звернення: 16.01.2023).
5. Minakov M. Development and Dystopia. Studies in Post-Soviet Ukraine and Eastern Europe. Ibidem Press, 2018. 280 p.
6. Karen Barkey, Mark Von Hagen. After Empire. Multiethnic Societies And Nation-building: The Soviet Union And The Russian, Ottoman, And Habsburg Empires. New York : Routledge, 1997. 21 p. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9780429494222/empire-karen-barkey>. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429494222> (дата звернення: 11.01.2023).
7. Dina Zisserman-Brodsky. Ben-Gurion University of the Negev · Department of Politics and Government. Constructing ethnopoliitics in the Soviet Union: self-publishing, deprivation and the rise of ethnic nationalism. New York : Palgrave Macmillan, 2003. 294 p. URL: <https://link.springer.com/book/10.1057/9781403973627>. DOI: 10.1057/9781403973627 (дата звернення: 12.01.2023).
8. Лаврут Ольга. Школа в Українській РСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х років: сучасні візії. *Eminak*, 2021, № 4 (36). С. 171–182. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.4\(36\).565](https://doi.org/10.33782/eminak2021.4(36).565) (дата звернення: 14.01.2023).
9. Каганов, Ю.О. «Радянська людина» в історіографічному дискурсі: радянська і дисидентська версії. *Сумська старовина*. 2018. № LIII. С. 22–30.
10. Лаврут Ольга. Освіта в УРСР у другій половині 1940-х–наприкінці 1980-х років: сучасні польські візії. *Літопис Волині*. 2022. Спецвипуск. С. 94–97. DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.17>
11. Баханов Костянтин. Еволюція поглядів на історію радянської доби в шкільних навчальних програмах кінця 80-х–90-х рр. ХХ ст. *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України*. 2012. № 2 (28). С. 357–371. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/bahanov_evolutsia.pdf (дата звернення: 15.01.2023).
12. Istoriografija ir atvira visuomenė tarptautinės mokslinės konferencijos Vilniaus Universiteto Istorijos Fakultete medžiaga, Geschichtswissenschaft und offene Gesellschaft: Vilniaus : Vilniaus universitetas, 1998. 343 psl.
13. Henrikas Smnsonoivicius. Pokomunistinių laikų istoriografija – atsinaujinimo keliai. *Istoriografija ir atvira visuomenė tarptautinės mokslinės konferencijos Vilniaus Universiteto Istorijos Fakultete medžiaga, Geschichtswissenschaft und offene Gesellschaft*. Vilniaus : Vilniaus universitetas, 1998. Psl. 94–102.

14. Wolfgang Kiittleris. Marksizmas istorijos moksle – pabaiga ar atvira ateitis? 115 Friedrichas Jaegeris. Civil society – atvira visuomenė JAV teoriniame diskurse. *Istoriografija ir atvira visuomenė tarptautinės mokslinės konferencijos Vilniaus Universiteto Istorijos Fakultete medžiaga, Geschichtswissenschaft und offene Gesellschaft*. Vilniaus : Vilniaus universitetas, 1998. Psl. 112–139.

15. Aleksandras Mylnikovas. Pažiūrų į kultūros istorijos vietą ir metodologiją evoliucija sovietinėje istoriografijoje 1960–1980 m. *Istoriografija ir atvira visuomenė tarptautinės mokslinės konferencijos Vilniaus Universiteto Istorijos Fakultete medžiaga, Geschichtswissenschaft und offene Gesellschaft*. Vilniaus : Vilniaus universitetas, 1998. Psl. 103–115.

16. Самохвалова Лана. Альфредас Бумблаuskas – відомий історик Литви. Спеціаліст з Великого князівства Литовського та історії цивілізацій – недавно побував у Києві. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/1885943-alfredas_bumblauskas_velika_rosiyska_kultura_mif_stvoreniy_stalinim_2097182.html (дата звернення: 09.01.2023).

17. Alfredas Bumblauskas ir Nerijus Šepetys). Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai. Vilnius : «Specialusis Lietuvos istorijos leidimas», 1999. 435 psl.

18. Moscow and the Non-Russian Republics in the Soviet Union. Nomenklatura, Intelligentsia and Centre-Periphery Relations. Edited By Li Bennich-Björkman, Saulius Grybkauskas. Routledge, 2021. 250 p.

19. Michael Loader. Purging in the Khrushchev era: “Red cardinals” and nationalism in the Soviet Republics. *Moscow and the Non-Russian Republics in the Soviet Union. Nomenklatura, Intelligentsia and Centre-Periphery Relations*. 2021. P. 19–51.

20. Moscow and the Non-Russian Republics in the Soviet Union. Nomenklatura, Intelligentsia and Centre-Periphery Relations, 2021. 250 p.

21. Literatūrinio lavinimo tikslai (vidurinės ir aukštosios mokyklos ryšio aspektu). Norkevičienė, Regina. In the Book: Aukštojo mokslo sistemos ir didaktika : konferencijos pranešimų medžiaga. Kaunas : Technologija, 2001. Psl. 245–252.

22. Kashauskene, Vanda. Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais. Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2002. 302 psl.

23. Arūnas Streikus, Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje, Vilnius : Naujasis židinys-Aidai, 2018. 437 psl.

24. Павличко Дмитро. До Литви. Сіач. Громадсько-політичний, релігійно-філософський, історико-краєзнавчий, літературно-мистецький тижневик Лановецької районної ради Народного руху. 1991. № 3. Січень. С. 1.

Lavrut O.O. SCHOOL IN THE USSR FROM THE MIDDLE 1940S TO THE END OF THE 1980S: CONTEMPORARY LITHUANIAN HISTORIOGRAPHY

Turning to the modern Lithuanian historiographic heritage is due, on the one hand, to the European choice of Ukraine, on the other hand, to the study of its achievements, since the country was also part of the former USSR. This will be useful theoretically in the process of studying modern history and culture, and the applied aspect will be the development of special courses for those seeking education, and the expansion of international contacts.

The work proves that historiography is quite diverse. The authors paid attention to the study of the formation of the Soviet state as such: from its origins to the present. They emphasized its authoritarian-totalitarian nature, which was conditioned by the establishment of a communist regime with all its inherent features. The nomenclature with the leaders of the Communist Party built ways to deepen their power among the enslaved peoples, who were given the status of «republic». However, they also had leaders who tried to demonstrate its originality, albeit in the Soviet version. The authors rightly emphasize the inconsistencies and contradictions of the “thaw” era. On the one hand, it had positive consequences, which were manifested in the rehabilitation of victims of political repressions, efforts to carry out cosmetic repairs of the system. On the other hand, conservatives who did not want any changes intensified their activities. Against this background, the researchers characterized the activities of the younger generation, which found it difficult to stay aloof. «Sixties» and dissidents are another topic that has interested scientists. They advocated different ideas, among which there were also views on culture in the Ukrainian SSR.

School education, which was designed to perform certain functions, remained a component. Through this link of education, the formation of a new type of person took place – the «Soviet». It was characteristic of her to renounce her own worldview and beliefs, which could not be amenable to state propaganda and manipulation, participation in «communist construction». Researchers condemn the policy of Russification, which took place purposefully in educational institutions. Its mechanisms were ideological, educational and methodological and staffing. That is, the Lithuanian historiography of the mentioned issue is important in its research. But it lacks factage, there is more analytics.

Key words: research, Lithuanian scientists, Soviet society, culture, worldview, school.